

İLK DÖRT YÜZ YILLIK TEFSİR LİTERATÜRÜ VE SÖZLÜKLERDE YARATILIŞ AYETLERİNDE “BEŞER” KELİMESİ

Ali Rıza ÇELİK¹

ÖZET

İlâhî vahye muhatap olan Arapların bu süreç zarfında kullandıkları dilin incelenmesi Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Hicri ilk dört yüz yıllık dönem sözlük ve tefsir kitaplarını inceleyerek ele aldığımız “beşer” kelimesinin isim olarak Arapça sözlüklerde insan anlamına geldiğini görmekteyiz. İnsan için tekil, ikil ve çoğul kiplerde değişmeden kullanılan bu kelime canlıların görünen dış kısmını oluşturan deri anlamındaki “beşerat(un)” kelimesinin de çoğulu olarak kullanılır. Kelimenin incelenen sözlüklerde anlam genişlemesine uğramamış olduğu kanaatimizin oluştuğunu söylememiz mümkündür. İncelediğimiz dönem Müfessirleri tarafından bu kelime kullanılmış olduğu ve ele aldığımız Kur’ân ayetlerindeki bağlamlarına göre: “Âdem”, “Âdem’in sulbündeki nutfe”, “Âdem’in zürriyeti, soyu”, “insan”, “kullar”, “beşer”, “mahluk, mahlukat” ile “nesem” gibi kelime ve ifadelerle tefsir edilmiştir. Tüm bunları insanı temsil etmekle birlikte tefsire ayet bağlamının gereği olarak yansıdığı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Beşer, İnsan, Tefsir, Âdemoğlu, Mahlukat

THE WORD "BASHAR" IN CREATION VERSES IN THE FIRST FOUR HUNDRED YEARS OF TAFSIR LITERATURE AND DICTIONARIES

Ali Rıza ÇELİK

ABSTRACT

Examining the language used by the Arabs, who were the recipients’ interlocutors of divine revelation, during this process is of great importance in understanding the Holy Quran. By examining the dictionaries and commentary books of the first four hundred years of the Hijri period, we see that the word "bashar", which we have discussed, means human as a noun in Arabic dictionaries. This word, which is used unchanged for humans in singular, dual, and plural forms, is also used as the plural of the word "beserat(un)", which means the skin that forms the visible outer part of living things. It is possible to say that we are of the opinion that the word has not undergone semantic expansion in the dictionaries examined. This word was used by the commentators of the period we examined and according to its context in the Qur’anic verses we examined: "Adam", "the ‘nutfah’ in Adam’s loins", "Adam’s sons", "man", "servants", "bashar". It has been interpreted with words and expressions such as “creature, creatures” and “nasam”. We believe that all of these represent human beings and are reflected in the interpretation as required by the context of the verse.

Keywords: Bashar, Human, Tafsir, Adam’s sons, Creatures.

¹ Ankara Ün., Sosyal Bilimler Enst., ORCID ID: 0000-0001-7384-6291, alirizac42@yahoo.com
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 28/02/2024–Kabul Tarihi/Accepted: 05/04/2024

GİRİŞ

Vahyin iniş sürecinde kelimelerin anlamlarının muhataplar tarafından nasıl anlaşılmış olduğunun tespiti önem arz etmektedir. Dolayısıyla insan kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan *beşer* kelimesinin gerek vahyin ilk muhataplarının gerekse artlarından gelen nesillerin bu kelimeye yüklemiş oldukları anlamları tespit etmek amacıyla vahyin iniş sürecini takip eden hicri ilk dört yüz yıllık dönem tefsir ve sözlükleri inceleyerek değerlendirmenin büyük öneme haiz olduğu kanaatimizden ötürü bu makaleyi ele aldık. Bu kelimeyle ilgili yazılmış olan tezlerden biri 2013 yılında Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde sunulan “Kur’an da İnsan ve Beşer Kavramları”² adlı tez, ikincisi ise 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde sunulmuş “Kur’an da Beşer ve İnsan” adlı doktora tezidir.³ Buna ilaveten bazı makalelerin yazılmış olduğunu da mülhaza ettik. Bunlardan biri “Kur’ân’da “Beşer” Kavramı”⁴ bir diğeri “Beşer Kelimesinin Tahlili Ve Kur’an’daki Bağlamı”,⁵ üçüncüsü ise “Kur’an’a Göre Beşer ve İnsanın Farkı”⁶ başlıklı makalelerdir.

Diğer çalışmaların aksine bu çalışma Kur’ân’ın bütününden ziyade, insanın ilk yaratılışına değinen bazı ayetlerde geçen *beşer* kelimesini, ele aldığımız dönem tefsir ve sözlükleri çerçevesinde değerlendirmek amacına matufen yapılmış bir çalışmadır. Ele aldığımız ayetler “Beşer kelimesinin tefsirlerdeki anlamı” alt başlığında zikredilmektedir. Bu ayetler muvacehesinde vahiy ortamı ile ilk dört yüz yıllık yakın dönemine ait sosyo-kültürel ve bilimsel bilgi birikiminin özellikle tefsirlere yansımalarını inceleyerek *beşer* kavramının o döneme ait anlamını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Dillerin gelişimi sürecinde kelimelerin sürekli yeni anlamlar kazanması çok doğal bir olgudur. Tarihsel süreçte Arapçanın da böyle bir süreç geçirmiş olması dolayısıyla vahyin iniş döneminde kelimelerin anlamlarının tespiti vahyin anlaşılması açısından değerli olmalıdır. Sözlüklerde tarihsel süreçle ilgili bilgi verilmemiş olması hasebiyle Arapçada kelimelerin geçirmiş olduğu gelişmelerin tarihlendirilmesi uzmanlarının derin çalışmalarına muhtaç görünmektedir. Hicri ilk dört yüz yıllık dönem tefsir ve sözlüklerde *beşer* kelimesini ele almamız da bu çalışmalara katkı sağlamaya matuf olmak maksadıyla değerlendirilebilir. Kur’ân ve tefsirinin, hadis ve Arap şiiri gibi sözlüklerin kaynaklarından olma özelliğini muhafaza etmesi ilk dönem tefsirlerinin önemini artırmaktadır.

² Köse, Ahmet, “Kur’an da İnsan ve Beşer Kavramları”, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2013.

³ BİNOL, Ali. “Kur’an da Beşer ve İnsan”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017

⁴ Gerlegiz, Âdem “Kur’an’da Beşer Kavramı”, Hikmet Yurdu, YIL: 12, CİLT: 12, SAYI: 23, Ocak-Haziran 2019/1, 151-175

⁵ BİNOL, Ali. “Beşer Kelimesinin Tahlili Ve Kur’an’daki Bağlamı”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/13 (Haziran 2018), 159-183.

⁶ Aslan, Ömer “Kur’an’a Göre Beşer ve İnsanın Farkı”, Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6, (2006):49-64.

Arapça kadim bir dildir ve Sümerlilerden sonra çivi yazısı kullanılarak Arapçanın Akadlar tarafından kil tabletlere yazıldığı, Babilliler, Asurlular ve Aramiler tarafından da bu yazı kültürünün devam ettirildiği, bugünkü halinin Nebatilerin yazı karakterlerinin gelişmiş hali olduğu bilinmektedir. Arapçanın Kur’ân-ı Kerim’in inişiyile din dili olması sebebiyle gerek hattının gelişmesi ve gerekse kelimelerinin anlam genişlemesine katkısı küçümsenemeyecek kadar büyük öneme haiz olduğu da unutulmaması gereken bir başka husustur.

Bizim bu çalışmamızda Arapça sözlüklerden el-Halil’in (ö. 170/786) **Kitâb’ul Ayn** adlı eseri başta olmak üzere İbn Dureyd’in (ö. 321/933) **Cemharatu'l-Luga**’sı, el-Ezherî’nin (ö. 370/981), **Tehzîbu'l-Luga**’sı, es-Sahib b. Abbâd’ın (ö. 385/995), **el-Muhît fi'l-Luga**’sı, el-Cevherî’nin (ö. 393/1003), **es-Sihâhu Tacu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye**’si, İbn Fâris’in, (ö. 395/1004) **Mu'cemu Makâyisi'l-Luga**’sı ile **Mucmelu'l-Luga li ibn Fâris**’inden istifade edilmiştir.

Tefsirlerden ise: **Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas** (ö. 68/687) başta olmak üzere **Tefsiru'l-İmâmi Caferi's-Sâdik**’tan (ö. 148/765), **Tefsîru Mukâtil b. Süleyman**’dan (ö. 150/767), **Tefsîru Yahya b. Sellâm**’dan (ö. 200/815), es-San’anî’nin (ö. 211/827) **Tefsîru Abdurrezzâk**’ından, el-Huvvârî’nin (ö. 300/913) **Tefsîru Kitâb Allâhi'l-Azîz**’i, et-Taberî’nin (ö. 310/923) **Câmiu'l-Beyân fi Te’vîli'l-Kur’ân**’ı, Furat el-Kûfî’nin (ö. 326/938) **Tefsîr Furat el-Kûfî**’si, el-Mâturîdî’nin (ö. 333/944) **Tefsîru'l-Mâturîdî, (Te’vilatu Ehli's-Sunne)**’si, es-Semerkandî’nin (ö. 375/985) **Tefsîru's-Semerkandî, Bahru'l-Ulum’u** ile İbn Ebi Zemenîn’in (ö. 399/1008) **Tefsîru'l-Kur’âni'l-Azîz**’inden istifade edilmiştir.

İki başlık altında ele aldığımız çalışmamızda birinci “Beşer kelimesinin lügat Anlamı” adlı başlık altında kelimenin sözlük anlamları incelenmiştir. İkinci başlık “Beşer kelimesinin tefsirlerdeki anlamı” ise sekiz alt başlık halinde ele alınmış ve müfessirlerin görüşlerinin serdedilmesine çalışılmış ve sonuç bölümünde gerekli değerlendirme yapılmıştır.

“BEŞER” KELİMESİNİN LÜGAT ANLAMI

Türkçemizde de insan, insanoğlu anlamında kullandığımız Arapça kökenli “beşer” kelimesi hicri ilk dört yüz yıllık dönem Arapça sözlüklerden ilki olan el-Halil’in (ö. 170/786) **Kitâbu'l-Ayn** eseri başta olmak üzere birçok sözlükte “البَشَرُ: الإنسانُ الواحدُ رجلاً كان أو امرأة. هو بَشَرٌ. وهما بَشَرٌ، وهم بَشَرٌ” *beşer*: erkek veya kadın olsun tek bir insandır, ikilde de çoğulda da *beşer* denilir, dolayısıyla ikili ve çoğulu yoktur, denilmektedir. (el-Halil, ts., VI, 259-260; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, VII, 330-331) Ancak İbn Dureyd (ö. 321/933): “والبشر: اسم يقع على النَّاسِ” *beşer*: siyah olsun beyaz olsun tüm insanları ifade etmek için kullanılır derken devamında ise; bir adama bu *beşer*’dir denilir, Kur’an’ı Kerim’de: (...bizim gibi olan (beşerayn) iki insana mı inanacağız? dediler.⁷) buyurulmakta olduğu gibi iki adama da bunlar (beşerayn) iki adamdır denilir ama üç *beşer* dememişlerdir diyerek diğerlerinin aksine çoğulda *beşer* kelimesinin kullanılamayacağını ifade etmektedir. (İbn Dureyd, 1987, I, 310-311).

⁷ Mü’minûn, 23/47.

el-Ezherî (ö. 370/981) gibi el-Cevherî de (ö. 393/1003) “وَالْبَشَرُ: الخلقُ” *beşer*: yaratılmışlardır (halk, mahlukat) diyor. Fakat el-Ezherî devamında kadın, erkek, tekil, ikil ve çoğul için *beşer* kelimesinin kullanıldığına vurgu yaparken; o (kadın), o (erkek), o (ikisi) ve onlar *beşer*'dir denildiğini de belirtmektedir. (el-Ezherî, 2001, XI, 245-247; el-Cevherî, 1407/1987, II, 590-591).

Bütün bunlardan anlaşılan Arapların *beşer* kelimesini insan cinsini belirtmek için kullandıkları ve genelde de tekil kalıpta olan bu kelimeyi eril dişil ayrımı yapmadan hem erkek hem kadın için tekil, ikil ve çoğul kalıpta da olsalar tekil zamir kalıbında kullanmaktadırlar.

Bununla birlikte *beşer* kelimesi aynı zamanda *beşerat(un)* kelimesinin çoğulu olarak da kullanılmaktadır. Öyle ki *el-Halil'in* deyimiyle: *Beşerat(un)*; “أعلى جلد الوجه والجسد من والبشرة: ألقى جلد الوجه والجسد من، وهو البشر إذا جمعت، وإذا عنت به اللون والرقعة، وجمع الجمع: أبشار، الإنسان،” insanın yüz ve bedeninin cildinin üst (ten, cilt) kısmıdır, çoğul yaptığında ve renk ile incelik kastettiğinde *beşer* olur “البشر”، çoğulun çoğulu ise “أبشار” *Ebşâr* olur demektedir. (el-Halil, ts., VI, 259-260; el-Ezherî, 2001, XI, 245-247; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, VII, 330-331) *Beşerat(un)* için İbn Dureyd de (1987, I, 310-311) birçok dilbilimci gibi: “والبشرة: ظاهر الجلد” Genel manada, cildin görünen tarafıdır derken, el-Cevherî ile İbn Fâris ise: “والبشر: ظاهر جلد الإنسان” İnsan cildinin görünen tarafı olduğunu ifade etmektedirler. İbn Fâris bunun nedenini şöyle ifade etmektedir: *Beşer*'e (insana) *beşer* denilmesi; “وَسَمِيَ الْبَشَرُ بَشَرًا لِظُهُورِهِمْ” onların zâhir (görünür) olmalarından ötürüdür. (el-Cevherî, 1407/1987, II, 590-591; İbn Fâris, 1399/1979, I, 251-252, 1406/1986, 126).

Yeryüzünün görünür olan bitkisine, “وَبَشَرَةُ الْأَرْضِ: ما ظهر من نباتها” *Beşeret'ul Ard* denildiğini söylemektedir. *Ard(un)* *zâte Beşerat(in)*; “أرض ذات بَشَرَة”; veya *Ebşerat'il Ard*; “أبشرت الأرض” ifadelerinden yerin yeşermiş olduğu ve bitkisinin bolluğu ifade edilir. (el-Ezherî, 2001, XI, 245-247; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, VII, 330-331; el-Cevherî, 1407/1987, II, 590-591; İbn Fâris, 1399/1979, I, 251-252) Fiil kök mastarı olarak *el-beşru*; “وقد والبشر، بجزم الشين: فَشَرْتُ الْبَشْرَةَ عَنِ الْجِلْدِ، وَقَدْ يُقَالُ لَجَمِيعِ الْجُلُودِ: بَشَرْتُهُ إِذَا قَشَرْتَ عَنْهُ قَشْرَتَهُ الَّتِي يَنْبُتُ فِيهَا الشَّعْرُ” derinin üst kısmının yani kılların olduğu kısmını soymak (sıyırmak, kazımak) anlamında kullanılır. (el-Halil, ts., VI, 259-260; İbn Dureyd, 1987, I, 310-311; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, VII, 330-331; el-Cevherî, 1407/1987, II, 590-591). Ama el-Ezherî bu kelimenin: “وَالْبَشَرُ بَشَرٌ الْأَدِيمِ، وَهُوَ أَنْ يُؤَخَذَ بَاطِنُهُ بِشَفْرَةٍ، يُقَالُ: بَشَرْتُ الْأَدِيمَ أَبَشْرُهُ بَشْرًا” Derinin iç kısmını usturayla almak (soymak, sıyırmak) anlamına geldiğini belirtiyor.

Yine fiil kök mastarı olarak *bişâret(un)* “بِشَارَة” ve *Tebşîr(un)* “تَبْشِير” müjdelemek ve sevinmek anlamına gelmektedir. Fakat el-Ezherî (2001) sevinç esnasında insan teninin yayılması ve gerilmesinden ötürü bu anlamların oluştuğunu ifade eder. *Mubâşeret(un)* kök mastarı ise “مباشرة (الرجل) المرأة لتضام أبطارهما. ومباشرة الأمر: أن تحضره بنفسك” kadın ve erkek tenlerinin bir araya gelerek bitişmesi, cinsel ilişki anlamı ile bir işe başlamak veya bir işi yürütmek için şahsi olarak hazır bulunmak anlamlarına gelmektedir. (el-Halil, ts., VI, 259-260; İbn Dureyd, 1987, I, 310-311; el-Ezherî, 2001, XI, 245-247; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, VII, 330-331; el-Cevherî, 1407/1987, II, 590-591; İbn Fâris, 1399/1979, I, 251-252, 1406/1986, 126).

Mukâtil b. Süleyman da ayette kastedilen Âdem'dir diyor ve devam ediyor: “Âdem'den ilk yaratılan kuyruk sokumuydu, son olarak yaratılansa tırnaklarıydı. Kuyruk sokumunu kastederek, sonra da ona diğer organları terkip edildi. Dünyada olduğu gibi kıyamet gününde de bununla terkipi başlayacaktır.” Bu görüşü herhangi bir rivayete atfetmeden aynı şekilde Hicr suresinde de zikrettiğini görmekteyiz. (Mukâtil, 1423, III, 653, II, 427-429)¹⁰

Ancak es-San'anî Sâd suresi 71. ayetin tefsirinde değil ama 69.ayetinde Mele'i Âlâ'da Meleklerin tartıştığı konunun ne olduğunu açıklarken, Allah'ın kendi eliyle yaratacağı varlığın beşer olduğunu şöyle belirtmektedir: "Kendi aralarında tartışan meleklerle yönelerek: Eliyle yaratmış olduğu (kişi) hakkında; ben bir *beşer* yaratacağım dedi." Nitekim ayetin siyakında kendi eliyle yarattığı varlık hakkında Allah Sâd 75. ayette İblise hitaben: “Ey İblis! Ellerimle yarattığıma secde etmekten seni ne alıkoydu?” buyurmaktadır. Dolayısıyla kendine nispet ederek Allah'ın beyan etmiş olduğu ilk yarattığı ve Meleklerle secde etmelerini emrettiği insanın atası kabul edilen varlığın bu ayette zikredilen beşer olduğunu ifade ettiğine şahit olmaktadır. (es-San'anî, 1419, III, 126).

İbn Ebi Zemenîn ve el-Huvvârî Bakara suresinde konunun yeterince ele alındığını söylemektedirler. Bakara suresi 30 ile 38. ayetler arasında Allah Meleklerle yeryüzünde bir halife yaratacağını ilan ettiği ayetler pasajı çerçevesinde konuyu ele aldıkları için ilk insan ve halife olarak kabul edilen Âdem'in yaratılış rivayetlerine tekrardan kaçınmak amacıyla yer verme gereği hissetmediklerini ifade etmektedirler. Fakat el-Huvvârî el-Hasan'dan bir rivayet aktararak, Allah'ın Meleklerle Âdem'e secde etmelerini emrettiğini ve Melek olmadığı halde İblis'e de secde etmesini emrettiğini, bunu üzerine Melekler'in secde ettiklerini ama İblis'in secde etmediğini, böbürlenerek Allah'ın emrine itaat ermediğinden kafirlerden olduğunu belirtmekte, sonunu ise İblisi kastederek şöyle bitirmektedir: “Kafirlerin ilkiydi, Âdem ise (ins'ten) insan olup, o insanların ilkidir.” Bu rivayeti zikrederek el-Huvvârî'nin ayette belirtilen beşer'in ilk insan olan Âdem olduğunu ifade etmeye çalıştığını görmekteyiz. (Huvvârî, 1990, IV, 29, bkz., I, 93-96 ayet 38/71).¹¹

Furkan suresi 25/54. ayette “Ve O, sudan bir beşer yarattı...” tefsirinde: Âdem'i çamurdan yarattı ve çamur ise su idi diyenlerden biri Yahya b. Sellâm bir diğeri ise el-Huvvârîdir. (Yahya b. Sellâm, 1425/2004, I, 486-487, ayet 25/54; Huvvârî, 1990, III, 214-215, ayet 25/54). Fakat **Tefsiru'l-İmâmi Caferi's-Sâdik** adlı eserde şöyle bir rivayete yer verilerek çamura değinilmeden Âdem'in sadece sudan yaratıldığı ifade edilmektedir: “Allah Tebâreke ve Teâlâ Âdem'i tatlı sudan “خلق آدم من الماء العذب” yarattı ve eşini de sinhinden yarattı “وخلق زوجته من سنحه” (sinh: herhangi bir şeyin aslı, el-Halil, ts., VI, 259-260; es-Sahib b. Abbâd, 1414/1994, II, 489), kaburgalarının alt kısmından oluşturdu.” (Nebhâ, 1428/2007, 124). Âdem'in tatlı sudan yaratıldığının ifade edilmiş olması ravinin, Âdem'in sadece sudan yaratılmış olduğu kanaatine mi delalet eder belli değil. Yahya b. Sellâm'ın da yukarıda aktardığımız görüşü gibi çamurun ihtiva ettiği su mu kastedilmektedir o da belli değil. Âdem'in topraktan yaratılan ilk insan olduğu kabul edilen bir

¹⁰ Sâd 38/71, 15/33.

¹¹ Sâd 38/71, Bakara 2/30-38.

olgu olması hasebiyle toprağa katılan suyun tatlı su olduğunu ifade etmek için kullanılmış olması daha anlaşılır olabilir. Yahut burada ifade edilen “tatlı su”dan nutfe kastedilmiş olabilir.

Beşer kelimesinin geçmediği Hicr suresi 26.¹² ayetinde insanın *salsâl* ve *hame'* denilen şeyden yaratıldığından bahsedilir, ardından 28 ve 33.¹³ ayetlerinde *beşer*'in yine *salsâl* ve *hame'* denilen şeyden yaratıldığı zikredilir. Son iki ayette “*إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ*” ve “*قَالَ لَمْ أَكُنْ لَأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ*” kullanılan *beşer* kelimesini açıklama ihtiyacı duyan çok az müfessire rastlamaktayız. Bunlardan Mukâtil b. Süleyman, her iki ayette de *beşer*'den kastedilenin: “(قال لم أكن لأسجد لبشر)، یعنی آدم” Âdem olduğu kanaatini belirttikten sonra Âdem'in ilk yaratılan tarafının kuyruk sokumu ardından diğer azaları ve en son yaratılan da tırnakları olduğunu ifade etmektedir. (Mukâtil, 1423, II, 427-429).¹⁴ Beşer kelimesini açıklama ihtiyacı hissetmeyen müfessirler herhalde 26. ayette yaratılan insanın Âdem olduğunu belirttiklerinden olacak ki 28 ve 33. ayetlerde yaratılanın Âdem olduğunu tekrardan kaçınmak amacıyla belirtme ihtiyacı hissetmemiş olmalıdırlar. (Taberî, 1422/2001, XIV, 56-62; Mâturîdî, 1426/2005, VI, 434-436; es-Semerkandî, 1413/1993, II, 254-255).¹⁵

Âdem'in sulbünde bir nutfe ardından da kalıtsal tevarüsle Hz. Muhammed ve Hz. Ali olarak beşer

Şii Müfessirlerden Furat el-Kufî tefsirinde Furkan suresi 54. ayetle ilgili İbn Abbas'a atfen; Allah, Âdem'in sulbünde korunaklı beyaz bir Nutfe yarattıktan sonra onu sırasıyla oğulları Şit, Anuş ve Kiynân'ın sulbüne aktarır, oradan da Abdulmuttalip'in sulbüne ulaşana dek erdemlilerin sulbü ve temiz rahimlilere verasetle (kalıtsal) aktarılarak ulaştırılan bu Nutfenin ikiye bölünerek oğulları Abdullah ve Ebu Talip'e intikal ettiğini Abdullah'tan Hz. Muhammed'in, Ebu Talip'ten de Hz. Ali'nin doğduğunu ve ayetin de bunu ifade ettiği belirtilmektedir. Devamında da peygamberin kızı ve torunlarının ayette geçen “nesep” Hz. Ali'nin ise “sıhr” olduğu ifade edilerek Hz. Ali'nin peygamberle olan yakınlığının ayetle delillendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. (Furat el-Kûfî, 1432/2011, I, 292).¹⁶

Hz. Ali'nin peygamberle bağıny ayetle desteklenmesi amacına matuf bir rivayet gibi görünse de aslında başka bir duruma da işaret etmektedir. Öyle ki bu rivayete göre ayette belirtilen sudan yaratılan beşerin ilk akla gelen anlamı, Âdem'in sulbünde yaratılmış olan nutfe gibi anlaşılrsa da aslında kalıtsal tevarüsün son bulunduğu Hz. Muhammed ve Hz. Ali olduğu da kastedilmiş

¹² Hicr 15/26 “وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ”

¹³ Hicr 15/28.

¹⁴ Hicr 15/28,33.

¹⁵ Hicr 15/26.

¹⁶ Rivayetin orijinali: “قال: حدثنا علي بن محمد بن مخلد الجعفي معنعناً: عن ابن عباس في قول الله عز وجل [ر: تعالى]: (وهو الذي خلق من الماء بشراً فجعله نسأً وصهراً) قال: خلق الله نطفة بيضاء مكنونة فجعلها في صلب آدم ثم نقلها من صلب آدم إلى صلب شيث ومن صلب شيث إلى صلب أنوش ومن صلب أنوش إلى صلب قينان حتى توارثتها كرام الأصلاب في مطهرات الأرحام حتى جعلها الله في صلب عبدالمطلب ثم قسمها نصفين فألقى نصفها [ر، أ: ألقاها] إلى صلب عبدالله ونصفها إلى صلب أبي طالب وهي سلالة فولد من عبد [أ، ب: لعبد] الله محمد [صلى الله عليه وآله وسلم، أ، ب] ومن أبي [أ، ب: ولأبي] طالب [عليه السلام] علي [عليه السلام، أ، ب. ر: عليهما الصلاة والسلام] فذلك قول الله [ب: قوله. تعالى. ب، ر]: (وهو الذي خلق من الماء بشراً فجعله نسباً وصهراً) زوج فاطمة بنت محمد [صلى الله عليه وآله وسلم، ب] فعي من محمد ومحمد من علي والحسن والحسين وفاطمة [عليهم السلام، ب] نسب وعلي الصهر [ب: صهر].”

olabilir. Eğer bu rivayetten böyle bir anlam kastedilmek isteniyorsa o zaman ayette geçen beşer kelimesi Hz. Muhammed ve Hz. Ali olarak da değerlendirilebilir kanımızca.

Âdem'in zürriyeti olarak beşer

Rum suresi 20. ayetinde¹⁷ insanlara hitaben sizi topraktan yaratmış olması ve ardından da beşer olarak yayılışınız Allah'ın kudret ayetlerindedir buyurulmuş olduğundan topraktan yaratılmış olanın Âdem olduğu konusunda Müfessirler arasında bir ihtilaf olduğu söylenemez. Yeryüzünde yayılım gösteren *beşer* ise onun evlatları ve zürriyeti olarak değerlendirilmiş oluyor. Öyle ki Mukâtil b. Süleyman, ayette zikredilen *beşer(un)* ifadesi için: “yani; Âdem'in zürriyeti *beşer*'dir” demektedir. (Mukâtil, 1423, III, 410).

Müfessirlerden bazıları da ufak farklılıklarla benzer bir şeyi şöyle aktarmaktadırlar. Mesela Taberî: “Ey topraktan yarattığımızın zürriyeti sizler beşer olarak yayılırsınız diyor ve Katâde'den bu görüşünü destekleyen bir rivayet aktarıyor.” (Taberî, 1422/2001, XVIII, 477-478).¹⁸ es-Semerkandî ise: “Âdem topraktan yaratıldı ve siz onun çocuklarısınız, (öyle ki; siz) ondan sonraki zürriyeti, beşer olarak yayılırsınız.” (es-Semerkandî, 1413/1993, III, 9)¹⁹ diyerek tefsir ederken, el-Mâturîdî de ona yakın bir tefsir yapmaktadır: “sonra da siz ondan sonraki zürriyeti beşer olarak yayılırsınız diyor.” (Mâturîdî, 1426/2005, VIII, 259-260).²⁰

Maide suresi 18. ayet tefsirinde Taberî şunları söylüyor: “Allah peygamberi Muhammed'e Onlara de ki: Sizler, iddia ettiğiniz gibi Allah'ın çocukları ve sevgilisi değilsiniz bilakis Âdem'in çocukları gibi yaratılanlardan birer beşersiniz, Allah sizleri de Âdem'in sair çocukları gibi yarattı.” (Taberî, 1422/2001, VIII, 269-272).²¹

İnsan olarak beşer

Furkan suresi 25/54. ayetinde “وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا” ve *sudan bir beşer yaratan O'dur* ifadesinde kullanılan beşer kelimesiyle ilgili olarak: Nutfe'den bir insan yarattı anlamına gelir diyen müfessirlerin ifadelerini şöyle tasnif etmek mümkündür: (Mukâtil, 1423, III, 237; Ebu Ubeyde, (1381), II, 77; Taberî, 1422/2001, XVII, 476; es-Semerkandî, 1413/1993, II, 463; İbn Ebi Zemenîn, 1423/2002, III, 264).

Mukâtil (1423): “أي من النطفة إنساناً” ve es-Semerkandî (1413/1993): “أي من النطفة إنساناً” Yani; Nutfeyi insan olarak yarattı diyorlar. İbn Ebi Zemenîn de (1423/2002): “خلق من النطفة إنساناً” “nutfedden bir insan yarattı diyorlar.

¹⁷ Rum 30/20, “وَمِن آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ”

¹⁸ Katâde rivayeti: “حدثنا بشر، قال: حدثنا يزيد، قال: حدثنا سعيد، عن قتادة وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ خَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ”

¹⁹ Rum 30/20.

²⁰ Rum 30/20.

²¹ Maide 5/18.

Kullar olarak beşer

Allah'u Teâlâ Maide suresi 18. ayette, Yahudi ve Nasara'nın²² *Bizler Allah'ın çocuklarıyız*, iddialarına cevaben buyurduğu: “بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ” ibaresinde kullanılan *beşer* kelimesini Mukâtil b. Süleyman: “(بل أنتم بشر ممن خلق) من العباد، ولستم بأبناء الله وأحبائه” “*Bilakis sizler yaratmış olduğu*” kullardansınız ve Allah'ın çocukları ve sevgilisi değilsiniz diyerek tefsir ediyor. (Mukâtil, 1423, I, 463-464). Bu ifadesiyle Mukâtil, özellikle kulluğun deruni bilincine varmış olan beşer anlamına işaret etmekten ziyade, Allah'ın yaratmış olduğu herhangi bir kul, insan gibi bir varlık olduklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla Allah'ın sevgili kulları olmadıkları gibi kendilerini soyutladıkları diğer insanlardan herhangi bir farklarının bulunmadığını, bilakis her insan gibi Allah'a karşı kulluk görevlerini yerine getirmekle mükellef olduklarına işaret etmektedir.

Beşer olarak beşer

Allah'ın sudan bir beşer yarattığı ifade edilen Furkan 54. ayette geçen suyu nutfe olarak tefsir eden müfessirlerden Ebu Ubeyde, “ayetin mecazı; nutfelerden beşeri (insanları) yarattı” diyor. (Ebu Ubeyde, (1381), II, 77).²³ Taberî ise: “Allah'tır Nutfeden bir *beşer* yaratan” diyor. (Taberî, 1422/2001, XVII, 476).²⁴

Mâturîdî de bu ayetin tefsirinde: “Allah, lütfunun ve kudretinin göstergesi olarak beşeri (insanları) Nutfeden yaratmıştır” diyor. Devamında bu kudretin azametini ifade edebilmek için de: “Ancak beşerin tüm bilginleri toplansa bunun keyfiyetini bilmeye ve idrak etmeye çalışsalar bunu beceremezler. Bu da Allah'ın Zatıyla Kâdir olduğuna delalet eder, O'nu hiçbir şey aciz bırakamaz” diyor. (Mâturîdî, 1426/2005, VIII, 35).²⁵

Hicr suresi 28. ayete tefsirine baktığımızda Taberî Meleklerin *beşer* olan insana secde ettirildiğini şöyle ifade ediyor: “Allah peygamberine: Ey Muhammed hatırlat: “*Hani bir zaman Rabbin meleklerle demişti ki: Ben kupkuru çamurdan, değişken balçıktan bir beşer yaratacağım! Onu düzenleyip*”: yani; Onu tasvir ettiğim, suretini düzenlediğim “ve ona ruhumdan üflediğim zaman” canlı bir *beşer* olunca “ona secde edin.” (Taberî, 1422/2001, XIV, 65).

Daha önce Âdem'in zürriyeti başlığında örnekleriyle zikrettiğimiz gibi Mukâtil, Taberî ve Mâturîdî Rum suresi 20. ayetin tefsirinde topraktan yaratılan Âdem'in soyunun *beşer* olarak yeryüzünde yayılım göstermekte olduğunu ifade etmektedirler. Sâd 38/71. ayette çamurdan, Hicr 15/28-33. ayette de salsâl ve hame' halindeki balçıktan bir beşer yaratacağını Meleklerle belirten Allah bu yarattığı beşer'in soyunun yeryüzünde yayılım göstermesini de kudretinin alâmeti ve göstergesi olarak tanımlamaktadır.

²² Maide 5/18: “وقالت اليهود والنصارى نحن أبناء الله وأجباؤه قل فلم يُعذبكم بذنوبكم بل أنتم بشرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يُغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ”

²³ Furkan 25/54. ayet tefsirinde: “مجازه خلق من النطف البشر”.

²⁴ Furkan 25/54. ayet tefsirinde: “والله الذي خلق من النطف بشرا إنسانا”.

²⁵ Furkan 25/54. ayet tefsirinde: “[أما لطفه وقدرته ففي] خلق البشر من النطفة”، ve devamında: “ولو اجتمع جميع حكماء البشر على أن “يعرفوا، ويدركوا كَيْفِيَّتَهُ، لم يقدرُوا على ذلك. دل أنه قادر بذاته لطيف، لا يعجزه شيء”.

Keza Mukâtil b. Süleyman, Rum suresi 20. ayetinde²⁶ zikredilen “إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ” *Beşer(un)* ifadesi için; “yani; Âdem’in zürriyeti *beşer*’dir” demektedir. (Mukâtil, 1423, III, 410). Taberî ise: “ثم إذا أنتم معشر ذرية من خلقناه من تراب بشر تنتشرون” Ey topraktan yarattığımızın zürriyeti sizler *beşer* olarak yayılırsınız diyor ve Katâde'den bu görüşünü destekleyen bir rivayet aktarıyor. (Taberî, 1422/2001, XVIII, 477-478). el-Mâturîdî de: “ثم إذا أنتم ذريته من بعده بشر تنبسطون” “sonra da siz ondan sonraki zürriyeti *beşer* olarak yayılırsınız” diyor. (Mâturîdî, 1426/2005, VIII, 259-260).

Bizler Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıydık iddiasında bulunanlara hitaben onların diğer yaratmış olduğu kullarından hiçbir farklarının bulunmadığını belirttiği Mâide 18. ayetinin tefsirinde Taberî: “Allah peygamberi Muhammed’e Onlara de ki: Sizler, iddia ettiğiniz gibi Allah’ın çocukları ve sevgilisi değilsiniz bilakis Âdem’in çocukları gibi yaratılanlardan birer *beşer*siniz, Allah sizleri de Âdem’in sair çocukları gibi yarattı” diyor. (Taberî, 1422/2001, VIII, 269-272).²⁷ el-Mâturîdî ise tefsirinde: “Allah’u Teâlâ sizleri de diğer halk (mahlukat, insanlar, yaratıklar) gibi bir *beşer*den yarattı, sizler ve onlar bu konuda eşitsiniz, öyleyse neden kendinizi özel görmektesiniz?” diyor. (Mâturîdî, 1426/2005, III, 487-488).²⁸

“Halk” (mahlukat, insanlar, yaratıklar) olarak *beşer*

es-Semerkandî ise Hicr suresi 28. ayetinin tefsirinde: “إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا: أَي: سَأَخْلُقُ خَلْقًا” “*Bir beşer yaratacağım*”, bir “*halk’en*” (mahluk, insan, yaratık) yaratacağım anlamındadır, derken (es-Semerkandî, 1413/1993, II, 218). Maide suresi 18. ayeti ise şöyle tefsir etmektedir: “يَعْنِي أَنْتُمْ لَسْتُمْ بِأَبْنَاءِ اللَّهِ وَلَا أَحِبَّاءَهُ، وَلَكِنْ أَنْتُمْ خَلْقٌ كَسَائِرِ خَلْقِ اللَّهِ تَعَالَى” Sizler Allah’ın çocukları ve sevgilisi değilsiniz bilakis sizler de Allah’ın yaratmış olduğu diğer “*halki’l-Allah*” mahlukat (insanlar, yaratıklar) gibi birer “*halk’un*” yaratıksınız. (es-Semerkandî, 1413/1993, I, 425).

el-Mâturîdî de daha önce değindiğimiz gibi Maide suresi 18. ayeti şöyle tefsir etmektedir: “فَاللَّهُ تَعَالَى إِنَّمَا خَلَقَكُمْ مِنْ بَشَرٍ كَغَيْرِكُمْ مِنَ الْخَلْقِ، وَأَنْتُمْ وَهُمْ فِي ذَلِكَ سَوَاءٌ، فَكَيْفَ خَصَّصْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِذَلِكَ؟” Allah’u Teâlâ sizleri de diğer “*el-halk*” mahlukat (insanlar, yaratıklar) gibi bir *beşer*den yarattı, sizler ve onlar bu konuda eşitsiniz, öyleyse neden kendinizi özel görmektesiniz? (Mâturîdî, 1426/2005, III, 487-488).

Görüldüğü gibi bazı müfessirler yukarıda zikredilen ayetlerde geçen *beşer* kelimesini yaratılmışlar anlamına gelen “*halk* (mahlukat, insanlar, yaratıklar)” kelimesiyle tefsir etmişlerdir. Çoğul anlam olarak değerlendirilmesi ayetin siyakından anlaşılmaktadır. *Beşer* olarak yaratılan Âdem’in soyundan gelen insanlar gibi birer insan olduklarının vurgulandığı anlaşılmaktadır.

Nesem (insan) olarak *beşer*

Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas, adlı eserde Rum suresi 30/20. ayetinde İbn Abbas *beşer* kelimesini insan anlamına gelen “*nesem*” kelimesiyle tefsir ederek şunları söylemektedir: “(أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ) مِنْ أَدَمَ وَأَدَمَ مِنْ تُرَابٍ وَأَنْتُمْ أَوْلَادُهُ (ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ) نَسَمَ (تَنْتَشِرُونَ) تَنْتَمِعُونَ عَلَى”

²⁶ Rum 30/20, “وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ”.

²⁷ Maide 5/18.

²⁸ Maide 5/18.

“وَجْهَ الْأَرْضِ” “Sizleri topraktan yaratması” ifadesi; Âdem'den demektir. Âdem ise topraktanır ve sizler onun çocuklarıdır, “sonra sizler beşersiniz” ifadesi; nelemsiniz (insansınız) anlamındadır, (el-Halil, ts., VII, 275).²⁹ “yayılırsınız” ifadesi ise yeryüzünden faydalanırsınız anlamındadır. (İbn Abbas, 1412/1992, 339).

SONUÇ

Arapçada *beşer* kelime olarak biyolojik canlı varlıkların vücutlarının dış kısmını oluşturan kıllı veya kılsız deriye verilen beşerat(un) kelimesinin çoğulu olarak tanımlanmaktadır. Sözlüklerde *beşer* kelimesi insan kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Deri anlamındaki Beşerat(un) kelimesinin çoğulu olan beşer kelimesi, insan anlamında kullanıldığı zaman hem çoğul hem ikil hem de tekili kiplerini ifade etmek için kullanılır. Deri canlı varlıkların dış tarafını teşkil ettiği ve onun görünen kısmını temsil ettiği için olacak ki İbn Fâris: “**be şe ra**” harflerinden oluşan bu kelimenin tek bir asıl anlama haiz olduğunu, bunun da bir şeyin güzellik ve cemal ile görünür olmağı anlamına geldiğini belirtmektedir. Sözlüklerde bu kelimenin zaman içinde anlam genişlemesine uğradığına delalet edecek bir emareye rastladığımız söylenemez. el-Halil’in zikrettiği anlamlar diğer sözlüklere sirayet etmiş ancak daha fazla açıklama, örnekleme ve fiil çekimlerine yer verilmiş olduğu mülahaza edilmiştir.

Tefsir kitaplarına yansıyan tarafıyla beşer kelimesi ele aldığımızda bu kelimenin ele aldığımız ayetlerde Âdem olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Nitekim Âdem kelimesi de cilt ve derinin görünen kısmı anlamına gelen “*Edîm*” ile ilişkili olarak yaratılmış olduğu “*Edemetu l-Arz*” Arz’ın derisi niteliğindeki yüzeyi anlamından gelmektedir. Bu yönüyle beşer ve Âdem kelimelerinin eş anlamlı olduğu da söylenebilir.

Bizler ele aldığımız ayetlerle sınırlı kalmaya özen göstererek yaptığımız incelemede gerek çamurdan gerek sudan ve gerekse salsâl ile hame’den yaratıldığı Kur’ân-ı Kerim 38/71, 25/54, 15/26-28-29 ayetlerinde ifade edilen beşer kelimesinin Âdem olduğunu belirten müfessirler bulunduğunu yukarıda ifade ettik.

Ancak Şii Müfessirlerden Furat el-Kufî tefsirinde Furkan 25/54. ayetiyle ilgili İbn Abbas’a nispet ettiği bir rivayette sudan yaratılanın Âdem’in sulbünde bir nutfe olduğu ve ardından da bu nutfenin kalıtımsal tevarüsle intikal ederek Hz. Muhammed ve Hz. Ali olarak vücut bulduğu belirtilmektedir. Müstakil bir başlık altında zikrettiğimiz bu rivayete göre ayette belirtilen sudan yaratılan beşerin ilk akla gelen anlamı, Âdem’in sulbünde yaratılmış olan nutfe gibi anlaşılabilir da aslında kalıtımsal tevarüsün son bulduğu Hz. Muhammed ve Hz. Ali olduğu da kastedilmiş olabilir. Bunun böyle olması durumunda ayette geçen *beşer* kelimesini Hz. Muhammed ve Hz. Ali olarak da değerlendirmek mümkün olabilir.

²⁹ Nesem kelimesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: “النَّسَمُ: نَفْسُ الرُّوحِ. [يقال]: ما بها ذو نَسَمٍ، أي: ذو رُوحٍ. والنَّسَمَةُ فِي الْجَنَّةِ: “المملوك ذكراً كان أو أنثى. وكلُّ إنسانٍ نَسَمَةٌ. ونَسِيمُ الْإِنْسَانِ: نَفْسُهُ. ونَسِيمُ الرِّيحِ: هُبُوبُهَا،” Her bir insan Nesemet(un)dur.

Bazı Müfessirlerin Kur'ân-ı Kerim 30/20, 5/18 ayetlerinde ifade edilen beşer kelimesini Âdem'in zürriyeti, soyu, âdemoğulları ile, diğer bazıları Furkan 25/54. ayetinde insan ile ve Maide 5/18. ayetinde kullar kelimesi ile tefsir etmişlerdir. Bir kısım ayetlerde Kur'ân-ı Kerim 25/54, 15/28, 30/20, 5/18. beşer kelimesi yine beşer kelimesi kullanılarak tefsir edilirken, Kur'ân-ı Kerim 5/18, 15/285 ayetlerinde mahluk, mahlukat, yaratık anlamına gelen "halk(un)" kelimesiyle, Rum 30/20 ayetinde ise insan anlamına gelen "nesem" kelimesiyle tefsir edilmiştir. Tüm bu anlamların ayetlerin bağlamına dayalı olarak yapıldığı kanaatindeyiz. Sonuçta ifade edilen anlamların tümü insana delalet etmektedir.

KAYNAKÇA

- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Fârâbî, Ebu Nasr. (1407/1987). es-Sihâhu Tacu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye. (Thk. Ahmed Abdulgafur 'Attâr). (6 cilt). Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- Ebu Ubeyde, Ma'mar b. el-Musennâ, el-Basrî. (1381). Mecâzu'l-Kur'ân. (Thk. Muhammed Fuat Sezgin). Kahire: Mektebet'ul Hâncî.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, el-Herevî, Ebu Mansur. (2001). Tehzîbu'l-Luga. (Thk. Muhammed 'İvad Mur'ib). (8 cilt). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî,
- Halil, b. Ahmed b. Amr b. Temim, el-Ferâhîdî, el-Basrî, Ebu Abdurrahman. (ts.). Kitabu'l-Ayn. (Thk. Mehdi el-Mahzumî, İbrahim es-Sâmîrrâî). (8 cilt). Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl,
- Huvvârî, Hud b. Muhakkem. (1990). Tefsiru Kitab Allahi'l-Aziz. (Thk. Balhacc b. Said Şerîfi). (4 cilt). Beyrut, Lübnan: Dâru'l-Ğarb'il-İslâmî, 1. baskı.
- İbn Abbas, Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib, el-Kuraşî, el- Hâşimî'ye (1412/1992) nispet edilen, Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbas, (drl. Mecdu'd-Din Ebu Tâhir Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî). Beyrut, Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı.
- İbn Dureyd, Muhammed b. el-Hasan, el-Ezdî, Ebu Bekr. (1987). Cemharatu'l-Luga. (Thk. Remzi Munir Ba'labakî). (3 cilt). Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- İbn Ebi Zemenîn, Muhammed b. Abdullah b. İsa b. Muhammed, el-Merrî, el-İlbîrî, el-Ma'ruf bi'l-Mâlikî. (1423/2002). Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîz. (Thk. Ebu Abdullah Hüseyin b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz). Kahire: el-Fâruq el-Hadise.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, el Kazvînî, er-Râzî, Eb'ul-Hüseyn. (1399/1979). Mu'cemu Makâyîsi'l-Luga. (Thk. Abdusselam Muhammed Harun). (6 cilt). Dâru'l Fikr.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, el Kazvînî, er-Râzî, Eb'ul-Hüseyn. (1406/1986). Mucmelu'l-Luga li ibn Fâris, (Thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan). (2 cilt). Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. baskı.
- Kûfi, Furat b. İbrahim b. Furat, Ebu'l Kasım. (1432/2011). Tefsir Furat el-Kûfi. (Thk. Muhammed el-Kâzım). Beyrut, Lübnan: Muessesetu't-Tarihi'l-Arabî, 1. baskı.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Ebu Mansur. (1426/2005). Tefsiru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtu Ehli's-Sunne). (Thk. Mecdî Basellum). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. baskı.
- Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr, el-Ezdî, el-Belhî, Ebu'l-Hasan. (1423h.). Tefsîru Mukâtil b. Süleyman. (Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte). Beyrut: Dâru İhyâi't Turâs, 1. baskı.
- Nebhâ, Hıdır Muhammed. (1428/2007). Tefsiru'l-İmâmi Caferi's-Sâdık Aleyhi's-Selam ve Yelihi Hurafetu't-Tefsiri's-Sufî inde'l-İmâmi's-Sâdık Aleyhi's-Selam. Beyrut, Lübnan: Dâru'l Hâdî, 1. baskı,

- Sahib b. Abbâd, İsmail b. Abbâd b. el Abbâs, Ebu'l Kasım, et-Tâlıkânî. (1414/1994). el-Muhît fi'l-Luga. (Thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âl Yâsîn). Âlemu'l Kutub, 1. baskı.
- San'anî, Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' el-Himyerî, el-Yemânî, Ebu Bekr. (1419). Tefsiru Abdurrezzâk. (Thk. Mahmud Muhammed A'bduh). (3 cilt). Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1. baskı.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, Ebu'l-Leys. (1413/1993). Tefsiru's-Semerkandî, Bahru'l-Ulum, (Thk. Ali Mohammed Muavvad, Adil Ahmed Abdulmevcud, Zekeriya Abdulmecid en-Nevvatî). (3 cilt). Beyrut, Lübnan: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1. baskı.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğalib el-Âmilî, Ebu Ca'fer. (1422/2001). Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân. (Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et Turkî). (26 cilt). Dâru Hecer li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İ'lâm, 1. baskı.
- Yahya b. Sellâm b. Ebi Sa'lebe, et-Temîmî bil velâ', el-Basrî. (1425/2004). Tefsiru Yahya b. Sellâm. (Thk. Hind Şilbî). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. baskı.